

CRNOGORCI U POKRETU OTPORA U CENTRALNOJ ITALIJI

Danilo de Rose

After 8 September 1943, hundreds of Montenegrin civilians and soldiers interned in numerous concentration camps scattered all over central Italy took advantage of disintegration of the Italian army and fled. Their intention was to reach the South, which was liberated by the allies. However, many of them remained blocked in the central Apennines and joined the local antifascists. The aim of this paper is to analyse the contribution of Montenegrins in the partisan struggle in the Abruzzo region – which although very important, was still completely neglected in discussions as well as in the Italian historiography.

Događaji vezani za crnogorske partizane u Italiji uveliko su zanemareni u okvirima italijanske historiografije koja se bavi pokretom otpora. Ta istoriografska tišina, koja i dan danas zaglušuje sjećanje na jugoslovenski doprinos antifašističkoj borbi, u pozadini ima političko-ideološke razloge. Naime, ne može se navodno „ograničenom“ obimu fenomena jugoslovenskog partizanstva pripisati izostanak priznanja italijansko-slovenskom bratimljenju unutar italijanskog pokreta otpora. Prisustvo bataljonâ sa većinskim dijelom Jugoslovena u svom sastavu, u centralno-sjevernom dijelu Apenina činjenica je koja

opovrgava jednu takvu pretpostavku.¹ Podrobno proučavanje ove teme zapravo znači prisjećanje na nelagodne stranice historije koje govore o okupaciji Kraljevine Jugoslavije i o fašističkim internacijama, ali iznad svega znači priznavanje doprinosa koji su, u antifašističkom ratu tako velikodušno dale naše balkanske komšije u želji da on poprimi internacionalne i internacionalističke okvire. Pa ipak, u hladnom ratu, republikanska Italija, svrstana na stranu Zapada, vrlo brzo je izbrisala zločine prethodnog režima i u tom duhu uklanjanja svega što joj ne odgovara, zaboravila je na one strance koji su se samo koju godinu ranije borili za njeno oslobođenje – tim prije što su ti isti stranci činili dio države kojoj se osporavao Trst i kojoj se pripisivala odgovornost za **fojbe**. S druge strane, u prvim republikanskim decenijama, historiografija pokreta otpora izbrisala je svaki pomen jugoslovenskog učešća u partizanskoj borbi, izjašnjavajući se o tome – u onim rijetkim situacijama - veoma površno i sa prikrivenim prezirom.² Ovim se radom, dakle, želi

¹ U vezi sa suštinskom ulogom koju su Jugosloveni odigrali u Umbriji i u Markama, vidjeti poglavlja *La Resistenza in provincia di Perugia e la Liberazione dell'Umbria* (Pokret otpora u Perudi i oslobođenje Umbrije) i *Protagonisti nelle Marche* (Glavni akteri u regiji Marke) u: Andrea MAR-TOCCHIA et al, *I partigiani jugoslavi nella Resistenza italiana. Storie e memorie di una vicenda ignorata* (Jugoslovenski partizani u italijanskom pokretu otpora. Priče i sjećanja na zanemarene događaje), Odradek, Roma 2011. i Andrea MARTOCCHIA (a cura di), *Il Territorio Libero di Norcia e Cascia a 70 anni dalla proclamazione 1944–2014* (Slobodna teritorija Norče i Kašije 70 godina od proklamacije 1944–2014), Odradek, Roma 2014.

² Tipičan primjer u tom smislu jeste Roberto Batalja (Roberto Battaglia), historičar, član Komunističke partije, koji je u ratnim mjesecima pružio utočište dvijema slovenačkim porodicama i u čijoj su se vili nadomak Norčije održavali partizanski sastanci Titovog i Gramšijevog bataljona, a koji, uprkos svemu tome, u svojoj najvažnijoj knjizi *Storia della Resistenza italiana del '53*

doprinijeti rekonstrukciji jedne istorije koja je, iako zaboravljena, ostavila značajne tragove kako u arhivima, tako i u malim zajednicama koje su bile njeni glavni akteri.

Bitka u Bosko Martezeu i rasipanje po planinama

Još od druge polovine septembra među raspuštenim vojnicima, zarobljenicima u bjekstvu i odbjeglama iz centralnog dijela italijanskih Apenina počinje u tajnosti da se širi jedan glas: u Čepo di Roka Santa Mariji, planinskom mjestu nedaleko od Terama, organizuje se okupljanje oružanih snaga odlučnih u namjeri da se odupru njemačkim trupama koje samo što nijesu doprle do Terama i L' Akvile.

Tom formacijom koordiniraju prvenstveno antifašisti i oficiri karabinijera. Ona broji imeđu 600 i 800 ljudi od kojih je samo njih 235 naoružano.³ Među njima ima na desetine vojnika, pretežno badoljanaca⁴, zatim mladića koji jedino žele da izbjeg-

(Istorija italijanskog Pokreta otpora 1953) jedva da spominje prisustvo Jugoslovena u Umbriji. Može se opravdano tvrditi da se takav pristup izostavljanja činjenica, kojemu pribjegava ovaj eminentni istoričar uklapa u klimu uzajamne netrpeljivosti koja je nastala '48. godine između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.

³ Iz *Relazione a S. E. Il Capo del Governo Badoglio sulle operazioni di guerriglia nel teramano ed altro di carattere politico militare* (Izveštaj Njegovoj Ekselenciji Predsjedniku Vlade Badolju o gerilskim operacijama u zoni Terama i ostalim stvarima vojno-političkog karaktera) koji je napisao Feliče Marijano Franki (Felice Mariano Franchi), privatni arhiv porodice Franki.

⁴ Ital. *i badogliani* – termin kojim se označavaju odredi partizana, učesnika u italijanskom pokretu otpora kojima je zajednički otpor prema fašizmu, ali i odbojnost prema komunizmu, te djeluju nezavisno od italijanskog Komiteta za nacionalno oslobođenje (*Comitato della Liberazione Nazionale*). Prim. prev.

nu regrutaciju, antifašista svih vrsta i stranaca: 60 Engleza odbjeglih iz logora u Markama, pod komandom hrvatskog poručnika Svetozara Čukovića i grupa od 45 Jugoslovena odbjeglih iz logora u Neretu i Koropoliju, pod vođstvom majora Dušana Matijaševića.

25. septembra ujutru, 31 njemačko oklopno vozilo ulazi u Teramo i za kratko vrijeme okupira njegove ključne tačke. Iz centra grada berlinski major Hartman predvodi svoje ljude kroz planinu i prodire u šumu oko 12:40. U Čepu ovu povorku dočekuje mitraljeska vatra. Sa uzvišenja na kolskom drumu partizani sipaju paljbu skoro tri puna sata, nakon čega se Hartmanovi ljudi počinju povlačiti brojeći 50 poginulih vojnika i 7 uništenih kamiona. Njemački komandant se skriva u jednom kanalu pored puta, ali biva pronađen i pogubljen.

U ovoj pobjedničkoj bici koju je predsjednik italijanske Vlade Feručo Pari pohvalio kao „našu prvu bitku na otvorenom bojištu“, Jugosloveni i Saveznici su – po sjećanju Rikarda Čerulija – „odigrali veoma značajnu ulogu onemogućivši neprijatelju manevar kojim je kanio umaći pred otvorenom vatrom“.⁵

Kada je oduševljenje kod boraca splasnulo, počeo ih je obuzimati predosjećaj nadolazeće nacifašističke odmazde. Tako se, u noći 25. septembra, sastaje komanda partizanskog vojnog tabora na čelu sa kapetanom karabinjera Ettoreom Bjankom, kako bi se odlučilo o narednim koracima. Tom prilikom ideja o razdvajanju tabora na manje grupe, potekla je baš od majora Matijaševića. Kapetan Lorencini je predlagao da se cijeli borbeni korpus povuče na zabačeniju poziciju koju bi bilo lakše odbraniti – na 2411 metara nadmorske visine, ali je predlog jugoslovenskog

⁵ Rikardo Čeruli (Riccardo Cerulli), *Partigiani jugoslavi nella Resistenza Teramana. Un contributo di 24 caduti*, (Jugoslovenski partizani u pokretu otpora u oblasti Terama – Doprinos od 24 pala borca), u: Panorama (polumjesečnik), Rijeka 1975.

majora prihvaćen od strane svih oficira.⁶ Prihvatanje njegovog prijedloga jasno pokazuje stepen povjerenja koje su lokalci gajili prema jugoslovenskim borcima – u velikoj većini komunistima prekaljenim žarom antifašističkog otpora u Dalmaciji i Crnoj Gori. Kao nekom ko je odlično upoznat sa tehnikom gerilskog rata, bilo je korisno povjeriti mu jedan dio snaga na bojištu. Odabir nekoliko ljudi spretnih u rukovanju oružjem i njihovo grupisanje u manje odrede imalo je za cilj, upravo, da se izbjegne stvaranje uočljivijih većih bataljona. Tako, već od 25. veče započinje razilaženje boraca iz tabora.

Poneki Jugosloven kreće ka jugu u namjeri da pređe neprijateljske linije. Dušan Matijašević, primjera radi, na čelu grupe od dvadesetak ljudi probija se sve do Farindole (Pesquera) ali, zajedno sa svojim ljudima, pada u ruke Njemaca i biva zarobljen.⁷ Preostali dio jugoslovenskih i angloameričkih boraca iz Bosko Martezea rasipa se po tom području i za kratko vrijeme se stacionira u podnožju apeninskih uzvišenja pronalazeći tamo, u plemenitim brdskim domovima, savršeno sklonište od nacifašističkog bijesa.

Upravo ta solidarnost na koju nailaze kod seoskog stanovništva regije Abruco pomaže da se na pravi način shvate partizanske zgrade i nezgode Jugoslovena. Bez pogleda na tu „internacionalu bola“ ne može se objasniti sami doprinos jugoslovenskih partizana

⁶ Tu ideju kao dobru prihvataju sve istaknute ličnosti pokreta otpora u zoni Terama, počev od samog Lorencinija do Čerulija i Kompanjučija Kompanjonija.

⁷ Svetozar Ćuković ovu informaciju prenosi teramskom partizanu Feliću Marijanu Frankiju, prilikom njihovog slučajnog susreta u Triventu, u Molizeu, 13. oktobra '43. *Relazione a S. E. Il Capo del Governo Badoglio sulle operazioni di guerriglia nel teramano ed altro di carattere politico militare* (Izveštaj Njegovoj Ekselenciji Predsjedniku Vlade Badoljo o gerilskim operacijama u zoni Terama i ostalim stvarima vojno-političkog karaktera).

koji u hiljadama na razne načine bivaju zbrinuti i ispomognuti od strane lokalnog stanovništva. To neophodno i prirodno savezništvo formira se na moralnom planu još i prije nego na političkom. Hrišćansko osjećanje samilosti prema individuama izgubljenim i izglednijem u jednoj stranoj i neprijateljskoj zemlji, kao i zajednički duh preživljavanja u strahovitim vanrednim okolnostima, čine od prijateljstva između zarobljenika i lokalnog stanovništva jednu jedinstvenu pojavu. U Abrucu, kao i na prostoru gotovo cijelog poluostrva, ruralistička ideologija režima nije se bogzna kako primila a, naročito za vrijeme rata, država se u ruralnim predjelima pokazivala jedino kroz nametanje dažbina, kroz otkup poljoprivrednih proizvoda i regrutovanje vojnika. Osim toga, političke kategorije shvaćene u klasičnom smislu teško su se probijale u ruralnom kontekstu. I upravo se iz svih navedenih razloga jednom seljaku potpuno prirodno nameće potreba da pomogne onome ko nastoji da sruši poredak koji se već doživljava ugnjetačkim i „neliberalnim“.⁸

Priliv bjegunaca sa sjevera opravdava se odjekom koji je u cijeloj Italiji izazvala vijest o pobjedi u Bosko Martezeu. Na

⁸ Dokaz plemenitosti seljaka jeste i ovo svjedočenje preuzeto iz memorijala ing. Bafilea, partizana iz L'Akvile: *U oktobru i novembru Kašina* [visoravan u okolini grada L'Akvile, na granici sa Lacijumom] predstavljala je prelaznu zonu. *Svakojaki ljudi su dolazili sa sjevera, stazama udaljenim od kolskog drumu, s nadom da će uspjeti da nastave put i pređu linije [...]. Svi ti ljudi koji su u desetinama svakodnevno prelazili ovu visoravan, tamo su nailazili na pomoć, na tanjir čorbe i parče hljeba. Kako su to seljaci uspijevali da izvedu i gdje su pronalazili namirnice kako bi nahranili tolika gladna usta, ja i dalje ne uspijevam da nađem objašnjenje. U većini slučajeva to su bili siromašni zemljoradnici, vlasnici malih, nerodnih zemljišta iz kojih su crpili jedva dovoljno za sopstveno preživljavanje. Oni su, odričući se neophodnog, uspijevali da pomognu zarobljenicima i izbjeglicama i da im utole glad.* ACS, Riconpart. B. 64.

razmeđu Abruca, Marki i Lacijuma taj događaj privukao je na stotine interniraca, među njima najviše Crnogoraca iz logora Colfjorito u Folinju – njih 1200 koji su pobjegli u noći 22. septembra 1943. Iako ova oblast vrvi od velikog broja zarobljenika spremnih za gerilski rat, tu pokret otpora u oktobru zauzima položaj mirovanja i radi na organizovanju snaga kojima raspolaze. Neprijateljske snage na bojištu su značajno veće, a slabo naoružanje primorava partizane da miruju. Tek krajem oktobra Jugosloveni počinju da se raščlanjuju, na manje ili više dosljedan način, u prave pravcate čete.

Crnogorci u zoni Akvasante i Vale Kastelane

Nesumnjivo je da je zona između opština Akvasanta (Askoli Pičeno) i Vale Kastelana (Teramo) u centralno-južnim Apeninima prihvatila najveći broj Crnogoraca. Prema sjećanju Draga Ivanovića, koji je utočište pronašao u Moričeu početkom oktobra, crnogorski saborci, njih osamdesetak, podijeljeni su po grupama prema porijeklu.⁹ Skriveni po kućama rasutim po okolnim brdima nalaze se Veliša Leković i Anto Martinović (u San

⁹ Grupu iz Berana, recimo, činili su bivši zatvorenici iz oblasti Ivanograda (Berane), skoro svi su bili mladi studenti pohapšeni '41. godine u mjesecima anti-italijanskog ustanka. Od njih, Miketa Marković, Dragoljub-Draško Milošević, Mišo Izević, Rajko Neradović, Janicije-Janko Bojović, Radosav-Rajo Bojović, Mališa Gezović, Rade Popović i Nikola-Kosa Dimić pronalaze utočište u blizini Pita. Grupu iz Rijeke Crnojevića činili su Milo Lopičić, Savo Vukmirović, Marko Strugar, Milo Tatar, braća Ilija, Veljko i Branko Milanović i Savo i Jovo iz iste porodice Milanović, Vido Vujanović, Aleksa Vukmirović, Dušan Vujović, Andrija Rajković, Svetozar Knežević. U grupi „primoraca“ bili su Andrija Kostov Kaladurđević, Niko Lukin Medigović, Ivo Gracun, Aleksandar „Leso“ Mitrović, Savo Vukalov Stanišić, Ljubo Krstov Boreta i Ilija Ivov Liješević. Andrea MARTOCCHIA et.al, *cit.*, str. 115–142.

Đovani di Akvasanta) - ovaj posljednji je vraćen u domovinu na jednom od „putovanja“ s Crvenim krstom¹⁰, zatim Vojo Leković u Kolefratale, Vlado Velašević i Spaso Radulović.¹¹ U Kvintodečimu, skrivena u kestenovoj šumi, nalazi se grupa Crnogoraca kojoj pripadaju Kosta Vujačić i Jovan Karadaglić. Bolesni i iznemogli oni bivaju uhvaćeni tokom ko zna koje po redu hajke i brutalno ubijeni nakon jedne dojave, 23. aprila.¹² Nije pomoglo njihovo preklinjanje na lošem italijanskom. Prvo su mučeni, a potom ubijeni, razneseni bombama.¹³ Nedaleko odatle, u Pjetralti, skriva se grupa partizana koju čine Dušan Cijanović, Milan Cijanović, Nikola Filipović, Aleksa Vukmirović, Savo Vukmirović i Savo Roganović.¹⁴ U istoj toj zoni skrovište nalaze i Lazar i Radenko, rođeni u Srbiji, koji se u Italiji duže zadržavaju.¹⁵ Riječ je o Lazaru Sretenoviću iz Gornjeg

Sadržaj ovog poglavlja u velikoj mjeri se oslanja na podatke preuzete iz poglavlja spomenute knjige – *Alle pendici dei Monti della Laga* (Na obroncima planinskog vijenca Monti dela Laga).

¹⁰ Hrvatski Crveni krst, konkretno fašističke vlasti, sprovodili su prisilni premještaj jugoslovenskih zatvorenika iz Italije, za račun ustaške vlade.

¹¹ Ostali, sve Crnogorci, kreću se po tim krajevima. To su Avram (ili Gavro, Gavriilo) Bajramović, Spaso Đukanović, Ilija Ilić, Mihailo Lopičić, Niko Lopičić, Andrija Miletić i Savo Simonović. Andrea MARTOCCHIA et.al., *cit.* str. 117–138.

¹² Andrea MARTOCCHIA et.al, *cit.* str. 134–135.

¹³ Lucio DI DOMENICO, *I fatti di Pozza, Cronache e documenti sulla Resistenza Acquasantana*, (Dogadaji u Poci, hronike i dokumenta o Pokretu otpora u Akvasanti) Comitato comunale per la Resistenza, Acquasanta Terme 2001, str. 84–85.

¹⁴ Na kraju boravka u Pjetralti, ovih šest Crnogoraca ostavljaju zahvalnicu jednoj osobi iz mjesta. ASTe, Prefettura, Gabinetto, III versamento, b. 35.

¹⁵ Drago Dragutin IVANOVIĆ, *Stazama ratnog prijateljstva*, Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica, 2000, p. 126–127.

Milanovca i Radenku Zekavčiću iz Nove Varoši.¹⁶ I na kraju, izvjesni Kosca u Pjetralti pronalazi utočište u porodici Anuncija Di Matije.¹⁷ Ovima treba dodati i druge članove koji gotovo svi potiču iz logora Kolfjorito, a od kojih su mnogi potajno pridodati na spisak jedne „sveobuhvatne“ čete po imenu Amacalorso.¹⁸

Prvi koji su iz Kolfjorita dosegli planinski vijenac Monti della Laga i to za samo dva dana od bjekstva iz logora, (22.) jesu Rajko Neradović, Janko Bojović i Radoslav Golubović. Oni dolaze do Čepa po svršenoj bici, kada je već sve uništeno, a tabor rasfromiran i upoznaju se sa vođama Ettoreom Bjankom, Armandom Amacalorsom i Đovanijem Lorencinijem sa kojima se ubrzo dogovaraju oko zajedničkih namjera.¹⁹ Naročito su se

¹⁶ Porodici koja ih je primila ova dvojica ostavljaju poruku koja, prevedena sa srpskog jezika glasi: „Svaki naš logoraš dužnik je ove porodice“. ASTE, Prefettura, Gabinetto, III vers, b. 35.

¹⁷ Domaćinu je, kao potvrda zahvalnosti, ostavljeno sljedeće pismo napisano na lošem italijanskom jeziku: „Singnor Capitano, familia Di Matia è una bona casa per tuti prigioneri. Si avesse grano date. Saluta. Kosca.“ (Gospodine kapetane, porodica Di Matija je dobar dom za sve zatvorenike. Kad imate hljeba, date. Pozdrav. Kosca – prim. prev) ASTE, Prefettua, Gabinetto, III vers, b. 35.

¹⁸ Iako nijesu poznate njihove operativne zone, kao ni stepen učešća u partizanskoj borbi, treba spomenuti i Crnogorce Petra i Špira Lekića, Nasta i Jovana Marovića, Mirka i Joga Martinovića, Marka Vukea, Šava (Šabana) Selimovića, Sava Vukića, Jeru (Jerka?) Meklea, Iva Pejovića (i drugog Pekovića), Nikolu Žugića, Velišu Rajkovića, Pera i Branka Mašanovića, Petra i Mihaila (Mila?) Zopičića (Zopivića), Blaža Mijovića, Dušana Nikčevića, Petra Raznakovića (Ražnatovića?); Tusu takođe i, svrstani u „Srbe“, Slobodan Popović i Vojo Marović. ACS, Riconpart, b. 56.

¹⁹ Okolnosti pod kojima su se sreli prepričava Rajko Neradović jednom prilikom u prepisci sa Dragom Ivanovićem, ratnim drugom iz Crne Gore. Drago Dragutin IVANOVIĆ, *Pojedinci zaboravljaju – narodi pamte, Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica 2000*, str. 202–203.

oko kapetana Bjanka okupili pojedini Crnogorci, kao na primjer Rajko Neradović i Nikola Kosa Dimić kao posrednik između Bjankove grupe i Crnogoraca ukonačenih u okolini Moričea. Pa ipak, ovi posljednji, čini se, nijesu zavisili niti su htjeli da zavise direktno od kapetana Bjanka koji je težio da preuzme potpunu komandu nad svim četama. Tako svjedoče i Drago Ivanović i Viktor Pasinović²⁰, crnogorski povratnik iz Bosko Martezea koji odlučuje da se drži podalje od Bjankija, te se priključuje Gramšijevoj brigadi u Umbriji.²¹

Nacifašistima nije trebalo mnogo da shvate da brda koja se izdižu iznad doline Kastelana vrve od stranih zatvorenika i partizanskih četa, te ne gubeći vrijeme, odmah počinju sa sprovođenjem racija kako bi u korijenu posjekli solidarnost koja je u narodu počela da se razvija u odnosu na „buntovnike“ i kako bi odbranili regiju od daljih ofanziva. Izgovor za sprovođenje jedne efikasne čistke jeste demonstrativna akcija koju je izvela Bjankova četa partizana na kasarnu karabinjera u Akvasanti, 5. marta. Krvava represalija koja je uslijedila kao odgovor na to,

²⁰ Viktor Pasinović, klasa 1899, porijeklom je iz Kotora. U Dobroti posjeduje dio jedne zgrade i neke zemljišne parcele. Putuje mnogo po Evropi, na relaciji između Italije, Belgije i Francuske. U Italiji se nastanjuje u Đenovi gdje živi sa suprugom Marijom Luizom Ferro sve do '34. godine, kada se vraća u Jugoslaviju. Konstantno pod strogim nadzorom režimske policije, seli se u Nicu gdje se zbližava sa lokalnim i italijanskim antifašistima i druži sa tamnošnjim poslanikom Viržilom Barelom i pripadnicima francuske partije *Front populaire* (Narodni front). U Nici prevodi i nekoliko članaka za komunistički nedjeljnik „Le cri du travailleur“. ACS, CPC, b. 3756, ad nomen.

²¹ „Po mom povratku iz Poce zatekoh kapetana Etoresa Bjankija koga sam već bio upoznao u Čepu sa suprugom paroha iz Umita i vrlo brzo shvatio da on želi da preuzme komandu. Tako, da bih izbjegao kakve nesporazume, zajedno sa 15 Jugoslovena povukoh se iz Poce i dođoh do Forke Kanapine iznad Kapodakve“. Iz izvještaja Viktora Pasinovića Komisiji Riconpart, ACS, Riconpart, b. 56.

započinje u zoru 11. marta. Dvije kolone nacifašista penju se na teritoriju Akvasante, u zone Poce, Pita i Umita, jer znaju da se tamo krije veći dio Bjankove čete. U bici gine na desetine ljudi: vojnici, civili uključujući i nekoliko djece. Gubici u redovima Jugoslovena su ogromni: Dragoljub Milošević, Miketa Marković, Mališa Gezović i Andrija Miletić bivaju uhvaćeni u Pitu, odvedeni podalje od sela i strijeljani nasred puta. Samo posljednji od njih četvorice uspijeva da se spase bacivši se preko parapeta i sakrivši se u jarku, ispod jednog vodopada.²² Andrija Rajković i Spaso Đukanović, istrčavši iz jedne kuće u kojoj su se bili sakrili, padaju pokošeni rafalom iz mitraljeza. U Umitu Njemci napadaju hici-ma iz minobacača građevinu u kojoj se zabarikadirao najveći dio Jugoslovena. Uprkos žilavom otporu ovi na kraju moraju da popuste pred plamenom koji je za kratko vrijeme opkolio kuću. Prvi je nastradao Ilija Milanović, u okršaju sa jednim njemačkim oficirrom. U požaru gube život Avram Bajramović, Janko Bojović, Veljko i Branko Milanović, Ilija Ilić, Radosav Golubović, Milo Lopičić, Dušan Vujović i Marko Strugar. U Kolefrataleu Vojo Leković i Aleksandar Leso Mitrović, skriveni u jednoj kući na osami, bivaju opkoljeni, ubijeni i ostavljeni na putu prema Feroneu. U tom masakru, 11. marta, izginulo je ukupno 17 Jugoslovena.

Strah i užas obuzeli su jadni narod tog područja koji nikada ranije nije vidio toliko krvi prolivene u istom danu. Nacifašistička okrutnost postigla je svoj cilj: raskida se veza koja je bila uspostavljena između partizana i civilnog stanovništva. Tako, primjera radi, grupa Crnogoraca iz Moričea, shvativši kakav strah osjećaju ljudi iz tog sela, kreće prema Koloni (Askoli Pičeno) i na čelu sa Savom Stanišićem i njegovim zamjenikom Milanom Cijanovićem²³ formira novu partizanski brigadu, koja će učestvovati u oslobodjenju Askoli Pičena.

²² Lucio DI DOMENICO, *cit.*, str. 75.

²³ Andrea MARTOCCHIA et al, *cit.*, str. 131–132.

Četa Mirko

22. septembra '43. više od hiljadu zatvorenika interniranih u Kolfjoritu, bježi iz logora. Među bjeguncima je i Mirko Jovanović, rođen 15. marta na Cetinju, oficir jugoslovenske trgovačke mornarice. Ušavši brzo u partizanske redove, u januaru 1942. on biva uhvaćen i izveden pred italijanski vojni ratni sud. U proljeće 1943. prebačen je u Italiju i zatvoren u logor Kolfjorito. U danima koji su uslijedili nakon bjekstva iz logora, skriva se sa grupom od 33 osobe. Prolazi kroz Amatriče gdje doznaje za bitku u Bosko Martezeu i odlučuje da se uputi tamo kako bi oformio jednu oružanu grupu.²⁴

U zimskim mjesecima ova grupa od ne više od desetak Crnogoraca neaktivnih u borbi, kreće se po zoni opštine Montorio al Vomano, u potrazi za hranom i odjećom. Tek marta 1944, Mirkova četa se otkriva i nastoji da uspostavi veze sa lokalnim antifašističkim pokretom u cilju pripreme za borbu protiv nacifašista.

Pripadnici Mirkove čete su zauzeli poziciju u mjestu Kole del Azino, koje se nadnosi nad udolinom i odakle je moguće pratiti kretnje neprijatelja. Zajedno sa komandantom, ulogorenih Jugoslovena – prema izjveštaju čete – ima 24.²⁵ Skoro svi su

²⁴ Sandro MELARANGELO, *La Resistenza a Teramo* (Otpor u Teramu), Menabò, Ortona 2013, str. 187–191.

²⁵ Ipak, imena članova do kojih se došlo su sljedeća: Janković Velišin Nikola, Bar, 1923; Piletić Andrija, Gracovo, 1924; Kovačević Miloša Jagoš, Danilovgrad, 1926; Stanšić Petrov Petar, Podgorica, 1918; Vuković Blažo Nešov, Podgorica, 1918; Vojinović Jovov (ili Tomov?) Radoica, Podgorica, 1915. Samo iz dodatnih dokumenata moguće je ustanoviti da su se među članovima ove čete nalazili i Ahmed Blacak, Albanac, veoma odan kapetanu; Jovan Vujović; Petar Marović; Vojo Pere Filipović; Ivo Filipović; Vladimir

bivši zatvorenici iz logora u Kolfjoritu i možda samo mali broj njih iz logora za prinudni rad u Pođo Kančeliju.²⁶

Mirkova četa je mogla računati na ekonomsku podršku lokalnog ogranka Italijanske komunističke partije (*Partito comunista italiano – PCI*) i na podršku mreže saradnika na potezu od Montorija do Altavile. Ono što je marta '44. god. bilo hitno potrebno četi jeste da dođe do oružja, jer ga je u početku bilo nedovoljno. Tako, Mirko i njegovi kreću ka sjeveru u pravcu Padule, gdje je kapetan siguran da će pronaći prijeko potrebno naoružanje.²⁷ Putem im se pridružuje još Crnogoraca, stari Mirkovi drugovi sa Cetinja i iz Kolfjorita, te svi zajedno ulaze u Pjetraltu 15. aprila. Odande stižu do obližnjeg Moričea, gdje jedan mladić, Sabatino Taska, obećava kapetanu da će mu dobiti pištolj iz susjednog sela. Kod Mirka se rađa sumnja i naređuje svojim premiještanje u „sjenike“, nešto malo dalje od Pjetralte. Narednog dana u zoru tri stotine ljudi, što fašista, što Njemaca, kako navodi Mirko, koje je uputio isti Taska, nastoje da opkole zonu u kojoj je četa ulogorena. Prvi neprijateljski pucnji tjeraju

Vlado Petrović; Savo Toma Mijović; Blažo Crnčević; Savo Crnčević; Milan Banjević. U jednom pismu Dragu Ivanoviću, Mirko kao članove svoje čete spominje i Nikolu Živkovića, učitelja iz Crmnice i Velišu Rajkovića. Drago Dragutin IVANOVIĆ, *Pojedinci zaboravljaju – narodi pamte*. Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica 2000 str. 216.

²⁶ Riječ je o logoru br. 145 sa 300 ratnih zatvorenika koji su primorani da rade na izgradnji jedne od brana na jezeru Kampotosto (Iago di Campotosto). Istorijski arhiv L'Akvile (u daljem tekstu ASAQ), Preettura, Gabinetto, kat. 1.1, b. 11, f. 1.

²⁷ Priča o Mirkovom pohodu preko brdâ koja okružuju Montorio sastavljena je poređenjem bilježaka koje je kapetan ostavio prijatelju od povjerenja, Sandru Melarandelu iz Terama (sadržanih u: Sando MELARANGELO, cit. str. 187–190) i izvještaja jednog špijuna koji se uvukao u redove čete, a koji se čuva u ASTe Prefettura, Gabinetto, Vers. '89, b. 16, f. 1.

iz skrovišta partizane, koji se daju u bijeg u različitim pravcima. Neki se spuštaju u jedan veliki kanal i prolaze kroz manju rijeku nastavljajući tim putem spasavajući se tako od neprijateljske paljbe. Neki, pak, ne primjećuju da trče na otvorenom i ubrzo bivaju pokošeni desetinama projektila. Jedni se, iako na otvorenom, kreću u cik-cak, pa ostaju samo ranjeni.²⁸

Ishod okršaja je veoma težak za ovu formaciju: pored dvojice ranjenika, Andrije Piletića (pogođen u lijevu nogu i ruku²⁹) i Jagoša Kovačevića, ginu dvojica Italijana – Donato di Đamarko i Đuzepe Valentini – i osam Crnogoraca – Savo Mijović, Vojo Filipović, Ivo Filipović, Vladimir Petrović, Milan Banjević, Vaso Crnčević, Blažo Crnčević i Mitar Bokan. Ovi u početku bivaju pobacani u jamu koju su sami stanovnici sela Pjetralta bili primorani da iskopaju. Tijela su kasnije prenesena u sakrarijum na groblju u Sansepolkru.

Mirko Jovanović se, godinama kasnije, u svojim bilješkama koje je povjerio prijatelju iz Terama, Sandru Melarandelu, prisjetio tog tragičnog događaja. Tu kapetan odbacuje optužbe koje su na njegov račun uputili neki od predstavnika lokalnog pokreta otpora, nalazeći uzrok za sve što se dogodilo u Taskinom potkazivanju i u nemarnosti jednog od vojnika na straži.³⁰

²⁸ Egidio MARINARO, *La Resistenza a Montorio e in alta montagna*, in Pasquale LIMONCELLI, *La Resistenza nel Teramano*, Casa della Cultura „Carlo Levi“, Teramo 1980, str. 51–52.

²⁹ ACS, Riconpart, b. 56.

³⁰ „Za mene je to što se dogodilo bilo strašno i bio sam na granici da sebi oduzmem život doživjevši sve kao jedan veliki neuspjeh. Mnogo sam psihički propatio znajući da krivica svakako pada na komandanta kao na osobu koja je odgovorna za sve ostale [...]. Nepažnja jednog od stražara koštala je života osmoricu Jugoslovena i dvojicu Italijana. Opoljeni sa tri strane dok smo spalivali bili smo zatečeni. U takvoj situaciji se ništa nije moglo učiniti. Neka se meni prebacuje da sam neiskusani!... U takvoj situaciji ni veliki strateg ne bi se

Posljednjih mjeseci partizanske borbe, četa se smješta u blizini Montorija. Po oslobođenju, kapetan Mirko ostaje još godinu dana u Teramu sa zadatkom koji dobija od italijanskog Komiteta za nacionalno oslobođenje: upravljanje Oblasnim odjeljenjem za snabdijevanje hranom (Sezione provinciale dell'alimentazione – Sepsal). U Crnu Goru se vraća tek 1945. godine.

Četa Radović

Kako se front širio, opštine u dolinama Vomana i Mavonea postajale su nova ratna poprišta. U zoni Izole, od oktobra '43. počelo se okupljati sve više jugoslovenskih zatvorenika, bjegunaca iz logora za internaciju. Lokalni antifašisti ubrzo uspostavljaju kontakt sa stranim i formiraju neku vrstu službe za pružanje pomoći onima koji bi htjeli da pređu linije fronta.³¹ Već prvih dana decembra '43, Kostantino Grota, vođa čete Gran Saso, pobjegavši u brda sa dvojicom braće, tamo zatiče kapetana jugoslovenske vojske Vasilija Radovića sa ostalim njegovim sunarodnicima, bivšim ratnim zatvorenicima – njegovim bratom, Vladimirom Radovićem, Jokušem Čturićem, Nikolom Vukovićem, Blažom Vukovićem, izvjesnim Mirkom³² – i drugim Italijanima iz različitih regija ili lokalcima. „Nakon što smo se prijateljski upoznali, zajedno smo razmotrili mogućnost da oformimo jednu partizansku četvu.“³³ Jedva mjesec dana

spasio. Da je stražar bio na visini zadatka, okršaj bi imao drugačiji ishod. Pošto sam se uvjerio u odgovornost Antonija Taske naredio sam crnogorskim saborcima da ga ubiju, špijuna. To je i učinjeno u narednim mjesecima, 15. juna 1944.“ Sandro MELARANGELO, *cit.*, str. 187–192.

³¹ ACS, Riconpart, b. 56.

³² Koji bi mogao da odgovara izvjesnom Mirku Blozu, čije se ime nalazi na spisku čete Amacalorso. Ipak, ne isključujemo mogućnost da je njegovo prezime netačno prepisano.

³³ ACS, Riconpart, b. 56.

nakon ovog prvog susreta, 4. januara '44. prvo jezgro od 46 partizana, od kojih barem 15 Jugoslovena, zvanično se organizuje pod komandom kapetana Vasilija Radovića. Četu čine tri grupacije, a glavna komanda povjerena je Radoviću koji se sa svojim skriva u zonama Izole, Čerkjare i Čerizeta. Jedna grupa, pod komandom Jugoslovena Santina izmješta se u Kasteli. U ledenim zimskim mjesecima Radovićeva četa pati od prinudne neaktivnosti, te se u tom periodu, kako bi se pregurala zima, sve aktivnosti Crnogoraca svode na potragu za osnovnim sredstvima za život. U tu svrhu oni nerijetko obavljaju zemljoradničke poslove za one najvelikodušnije porodice koje im na pravičan način nadoknađuju uloženi trud.

U novogodišnjoj noći u Izoli, između potoka Fonte Matuči i potoka Rovera odvija se tragičan događaj koji je i danas čvrsto urezan u sjećanju stanovnika Izole.

„Dobro se sjećam četvorice jugoslovenskih mladića koji su se skrili na poljskom imanju „Fabriani“ prilično daleko od sela, takoreći u planini. Njih dvojica su dan prije tragičnog događaja sišli u selo po potrepštine. Snijeg je počeo da pada poprilično jako, pa su ih seljani molili da ostanu u selu te noći, skrećući im pažnju da postoji opasnost od velike sniježne mećave. Međutim, ova dvojica su objašnjavala da nema razloga za strah, da moraju da odnesu hranu preostaloj dvojici drugova koji ih čekaju tamo gore u planini. Bili su zadovoljni. Govorili su da će ih snijeg zaštititi od nacifašista, da se bliži kraj njihovim nedaćama i da će se ubrzo vratiti svojim domovima. Sjećam se i danas njihovih imena – zvali su se Franko³⁴, Branko, Antonio i Antonio. Međutim, tokom noći desila se tragedija: poljsko imanje je potpuno zbrisano u mećavi. Njih trojica su poginuli odneseni odronom, a njihova tijela su pronađena tek na proljeće, kad je

³⁴ Neki drugi izvori svjedoče da mu je ime bilo Sandro, zvani „lu sartore“, jer je bio krojač. Iz priče Domenike Trabasi. (Domenica Trabassi), ivi, p. 127.

snijeg okopnio. Samo jedan od njih je preživio, jedan od dva Antonia.“³⁵

Žrtve te strašne noći mogle su biti i brojnije da većina od tih petnaest Jugoslovena koji su utočište našli na imanju Fabriani, nije odlučila da u selu proslavi početak nove godine.

Osim malobrojnih, sporadičnih vojnih akcija, sve do maja mjeseca, čete Izole i Kastelija daju se u otimanje žita namijenjenog za otkup i to isto žito dijele okolnom stanovništvu. Posljednji dani njemačke okupacije izazivaju pravu buru na ovom području. U danima između 7. i 9. juna, naime, 300 njemačkih vojnika ulogorilo se u Koledari. Kao odgovor partizana na to, uslijedio je prekid telegrafskih i telefonskih komunikacija, kao i blokada puteva i masovno okupljanje skoro svih muškaraca u susjednoj zoni.

U noći, 8. juna, na zeleno svjetlo koje je uputio Radio Bari partizanima Abruca, Vasilije Radović odlučuje da napadne Izolu, te oko 7 sati uveče počinju prvi napadi na vojnike „M“ koji su se ulogorili u tom mjestu. Nekoliko sati nakon toga Izola je u rukama partizana, a već 9. juna ujutru Radović, koji je očigledno smatrao da je u potpunosti ispunio svoju vojničku dužnost, komandu nad četom prepušta mještaninu Kostantinu Groti.

Crnogorci iz čete Montegorcano

Osnivač ove male formacije, koja broji četrdesetak ljudi među kojima i devetnaestoro Jugoslovena, jeste Adelki Fjoredonati iz L'Akvile, povratnik iz Bosko Maretezea. Popevši se visoko u planine koje se nižu u vijencu Monti dela Laga, nakon pobjede kod Čepa, u blizini Kronjaleta on formira komandu čete kojoj

³⁵ Iz priče supružnika Pjetra i Asunte Matuči, str. 124, Silvio DI ELEONORA, *Isola del Gran Sasso e la Valle Siciliana. 8 settembre 194 –15. Jun 1944. Documenti e testimonianze*, Andromeda Editrice, Castelli 2013, str. 124.

daje ime planine Gorcano, na granici sa Lacijumom. Odatle se četa pomijera i u oblast susjednih opština Kortino i Kampotosto i na taj način pokriva široku planinsku zonu. Osim toga, u određenom periodu – od 23. decembra '43. do 30. marta '44 – njome zajedno komanduju Mirko Vujošević i Adelki Fjorcedonati.

U dijelu teritorije kojom se kreće ova četa velika je koncentracija stranaca. To se može objasniti činjenicom da je ova zona jednako udaljena od Terama i L'Akvile - drugim riječima daleko od glavnih neprijateljskih komandi. Osim toga, pokrivena je gustom šumom koja omogućava sigurnije kretanje i skrivanje, a i lokalno stanovništvo je velikodušno u svom gostoprimstvu. Izvjesno je, naime, da je priličan broj Jugoslovena, čak i onih koji nijesu pripadali partizanskim formacijama, i onih koji su bili samo u prolazu, pronašao utočište kod nekih lokalnih porodica.³⁶ To je slučaj Jovana Uksanovića, rodom iz Bara, koji je bio zatvoren u logoru u Pisinjanu odakle uspijeva da pobjegne zajedno sa njih još nekoliko, 8. septembra. Zatekavši se na obroncima planine Gran Saso s Brankom Nilevićem, Svetom Popovićem i budućim sineastom Đukanovićem, biva spasen od smrzavanja zahvaljujući porodici Boreli iz Totea i godpođi Manjikela (ili možda Menikela) koja ga liječi i skriva tokom cijele zime. Nakon što je uhapšen i poslat na prinudni rad na rovovima, Uksanović uspijeva da pobjegne i da se ponovo vrati

³⁶ O prilivu Jugoslovena u ovu zonu svjedoči jedna poruka Jugoslovenâ iz čete Montegorcano naslovljena: „drugovima u prolazu“, napisana ćirilicom i uručena jednom mještaniu. Sadržaj te poruke glasi ovako: „Molimo sve drugove koji se nađu u prolazu kroz ovu zonu da poštuju stanovnike njenih sela koji nam mjesecima obezbjeđuju sredstva za život. Ako tako ne bismo radili išli bismo protiv djelovanja propagande. Ovu ceduljicu ostavljamo u ime 25 Jugoslovena (bivših logoraša) koji će po svaku cijenu pomagati stanovništvu ovih sela“. ACS, Riconpart, b. 71.

u Toteu, gdje ga, uprkos opasnostima, opet, raširenih ruku dočekuje i prihvata porodica Boreli.³⁷

I u četi Montegorcana značajan je doprinos Crnogoraca u pogledu žrtava. U novogodišnjoj noći '44. godine (fatalnoj, kao što smo ranije vidjeli, za četu Radović) 12 njenih članova, gonjenih od strane deseterice fašista u policijskoj akciji u zoni Valevakaro, biva zatečeno sniježnom olujom daleko od bilo kakvog skrovišta. Njih trojica: Marko Vuksanović, Tomo Buvić i Branko Šoć nestaju u planini, a njihova smrznuta tijela pronađena su narednog dana. Preostala devetorica sa teškim promrzlinama na ekstremitetima preživjeće samo zahvaljujući njezi i brizi mladih mještanki, među kojima su Rita De Federičis i Olga di Felicé.³⁸

„Uvijek vrijedni divljenja zbog svoje odvažnosti i upornosti, spremni, odlučni i neukrotivo hrabri u suočavanju sa svim opasnostima“,³⁹ kako se naglašava u jednom izvještaju Riconpart-a koji je napisao komandant Fjoredonati, Crnogorci iz čete Montegorcana najvećim dijelom potiču iz logora Kolfjorito.⁴⁰

³⁷ Pismo koje je Jovan Božov Uksanović napisao bivšem predsjedniku barskog SUBNOR-a, Nikoli Masoničiću, (sa naznačenim datumom: 15. septembar 2003, Beograd) lično mi je ustupio Andrea Martokja.

³⁸ Naročito se gospođica Olga brine o stranim zatvorenicima trudeći se svim silama da im dobavi hranu i odjeću, perući im veš i nastojeći da im pribavi potrebnu kožnu vojnu opremu. Gospođica Rita „pomagala je promrzlim Jugoslovenima i po nekoliko dana liječila pojedine sa teškim promrzlinama“. ACS, Riconpart, b. 71.

³⁹ ACS, Riconpart, b. 71.

⁴⁰ U nastavku navodimo generalije tih devetnaestorice Jugoslovena. Porijeklom iz Podgorice su: Mirko Vujošević alijas Ipek, vozač; Dimitri Vujošević alijas Zagorič, oficir; Marko Tošković alijas Timoščenko, stariji narednik u vojsci; Batrić Bešovic, seljak; Branko Šoć, brica; Marko Vuksanović, seljak; Boško Ivanović, zidar; Tomo Buvić, krojač; Boško

Posljednje vijesti o četi, demobilisanoj 26. juna 1944, tiču se okupacije Nerita (oblast Kronjaleta). Ova četa je, upravljajući mjesnom administracijom i policijom od 14. juna, počistila rukovodioce iz Italijanske Socijalne Republike – njih 36 je pohapšeno i predato Savezničkoj Komandi.⁴¹ Nakon izvjesnog vremena, skoro svi članovi ove grupe okupiće se u Bariju kako bi se priključili Prekomorskim brigadama.⁴²

Četa Ćemović i jugoslovenska grupa u okviru čete „Dukesa“

Amedeo D'Alfonso je potpukovnik Kraljevske vojske, bivši pomoćnik šefa, pa šef Vojne kancelarije PNF-a (Fašistička nacionalna partija – *Partito Nazionale Fascista*), titula koja mu je dodijeljena zbog posebnih zasluga. Pošto se odmetnuo svega nekoliko dana nakon objave primirja, obreo se u blizini L'Akvile i pronašao utočište u kući jednog seljaka kod koga se krio sve do kraja sukobâ. Par dana nakon oslobođenja L'Akvile, pukovnik D'Alfonso se vraća u grad i baš tada se kod savezničkih vlasti predstavlja kao komandant jedne mješovite formacije sastavljene od Italijana i stranaca. Kao potvrdu svoje partizanske aktivnosti D'Alfonso pribavlja „dokazni materijal“, osmišljen u svim detaljima: od izvještaja koji je obuhvatao sve

Savović, seljak, Cano Galičić, bankar; Asim Galičić, krojač; Milosav Lačković, štampar; Sa Cetinja: Stanko Šoć alijas Vojvoda, službenik; Ljubo Šoć, student; Dario Šaban (ili Saban), student; politički komesar čete; Šaban Vuko (možda Saban Vuk?), student; Božo Mijović, užar, porijeklom je iz Topolice; Ivan Mešanović, student je iz Virpazara, dok je jedini Hrvat u četi izvjesni Alfred Sorjan, student iz Varaždina.

⁴¹ ACS, Riconpart, b. 71.

⁴² Drago Dragutin IVANOVIĆ, *Pojedinci zaboravljaju – narodi pamte*. Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica 2000 str. 180–181, n. 207.

aktivnosti čete, do popisa njenih članova. Pa ipak, svi u L'Akvili znali su da je D'Alfonso jedan prljavi profiter, sposoban da se uvuče u sami vrh savezničke i građanske vlasti koristeći kaos, koji je u javnoj upravi glavnog grada italijanske regije Abruco zavladao u danima koji su uslijedili nakon oslobođenja.⁴³

Ono što je za nas ovdje od značaja jeste izvještaj o aktivnostima ove čete. Kao što je istina da pukovnik Amedeo D'Alfonso nikada nije bio vođa niti jedne partizanske čete⁴⁴, istina je i da su mnogi Jugosloveni čija imena on navodi u popisu zaista učestvovali u vojnim operacijama protiv naci-fašista. I ne samo to: detaljan opis događaja koji se zaista jesu odigrali, navodi nas na zaključak da, iako D'Alfonso nije bio tvorac te čete, a još manje njen član, on jeste bio „indirektni svjedok“ njenog postojanja.

Dakle, moramo iznijeti nekoliko zapažanja koja se tiču D'Alfonsovog izvještaja. Prvi komentar tiče se imena pripadnika ove „fantomske čete“. Mirko Đurišić, Jovo Janić, Vojo Vukmirović, Pero Vukotić, Nikola Pusoja, Mihailo Jović, Stanko Stević i Radisav Stanjević⁴⁵ zaista jesu pripadali jednoj partizanskoj formaciji, tj. grupi sastavljenoj od Rusa i Jugoslovena koji su bili raspoređeni u Dukesi.⁴⁶ U popisu, pak, figurira veća grupa koja potiče iz logora u Kolfjoritu, a

⁴³ Informacije o četi Alčedeo Ćemović preuzete su iz ACS, ACC, Banda Alcedeo Cemovic, ind. 10501, bob. 773A, subind. 143/38.

⁴⁴ Taj podatak je potvrđen istraživanjima koja su po pitanju pukovnika sproveli građani i predstavnici savezničke uprave.

⁴⁵ Moguće da je to isti Rade Stanjević koji je, dok se spremao da pređe liniju fronta, bio gost u prolazu kod izvjesnog Alberta Bivija Grosija iz Kokula, ACS, Riconpart, b. 61.

⁴⁶ ACS, Riconpart, b. 64.

sačinjavaju je Crnogorci Aleksandar Kićović⁴⁷, Alid Krnić, Nikola Janić, Vojislav Marković, Gojko Stojkić, Panto Ćemović, Vido Marović, Vido Pajović, Vasilije Racić, Dragoljub Dedović i Milutin Stojanović.⁴⁸ Moguće je da su iz logora u Kolfjoritu pitali i Pietro Vukotić, Mirko Đurišić, Miloš Vukotić i Paulo Ivanović.⁴⁹ Na jednom spisku na kome, nažalost, nije nazačen datum ali se otprilike može smjestiti na početak '44. godine, a koji je sastavio Brođi, šef policije u L'Akvili, spominju se imena koja se takođe nalaze u popisu vojnika D'Alfonsove čete⁵⁰. Od spomenutih zarobljenika Dragi Dedović, Gojko Stojkić i Panto Ćemović uspijevaju da pobjegnu i

⁴⁷ Čije je prisustvo potvrđeno u Kapitinjanu i u martu '45. – nije mogao da se vrati u domovinu „zbog promijenjenih političkih prilika“ u njegovoj državi. ASAg, sez. Rag, b. 340, f.2.

U Kapitinjanu je izgleda bio interniran u periodu prije oslobođenja. (cfr. Riccardo LOLLI, *Presenza di internati slavi nell'Aquilano 1942–1944*, (Prisustvo jugoslovenskih interniraca na području grada L'Akvile 1942–1944), članak dostupan na sajtu:

http://www.cnj.it/partigiani/jugoslavi_in_italia/NOVO/testi_lolliAquilano.pdf, p. 13). On se potom seli u Argentinu gdje postaje plodni pjesnik, a jedna od njegovih knjiga nosi naziv *Vasionida. Poema o Svijetu. I. 1912–1952. Pisano u Crnoj Gori, Arbaniji, Italiji i Argentini*. Komodoro Rivadavija (Republika Argentina), 1956.

⁴⁸ Svi su popisani na spisku crnogorskih interniraca u Kolfjoritu, koji je sastavio partizan Drago Ivanović u: Dragutin Drago IVANOVIĆ, *Razbijanje Okova, cit*, Dodatak D.

⁴⁹ U vezi sa navedenom petoricom, neophodno je istaći jednu nedoumicu. Budući da Drago Ivanović spominje izvjesnog Pera Vukotića, Mila Đurišića, Milana Vukotića i Pavla Jovanovića, moguće je da nije riječ o istim osobama. Mada, u izvještaju su imena često navedena pogrešno.

⁵⁰ Riječ je o Spasu Kolorogiću, Svetozaru Arsenijeviću, Vojislavu Markoviću, Milutinu Stojanoviću, Vidu Pajoviću, Gojku Stojkiću i Pantu

prepuštaju se gustoj mreži tajne organizacije za pomoć bivšim engleskim i jugoslovenskim ratnim zarobljenicima, koja je aktivna u L'Akvili i kojom koordiniraju uticajni članovi napredne buržoazije tog grada.

Panto Ćemović, Crnogorac, kao student filozofije biva deportovan u Italiju. Ima dvadeset godina kada bježi iz Kolforita, uspjeva da pređe linije fronta i da stupi u kontakt sa Englezima. Više puta hapšen i više puta bjegunac iz nacističkih zatvora, kreće se u sjenci antifašističkog građanskog sloja. Posljednji put ga hapse u Kolemađu pod optužbom da je plaćeni špijun Saveznika. Ubija ga, pred očima njegovih drugova jedna mlada esesovka, 1. juna '44, baš u Kolemađu.⁵¹

Sprovod Panta Ćemovića obavljen je nakon oslobođenja. U njemu je učestvovao veliki broj ljudi, a i dan danas uspomena na njega se obilježava na groblju u L'Akvili uz spomen-ploču koju su postavili njegovi sunarodnici, a koju je nedavno restaurirao lokalni ogranak italijanskog nacionalnog Udruženja antifašista, žrtava političkog progona (*Anppia – Associazione Nazionale Politici Perseguitati Italiani Antifascisti*).⁵² Njegovi posmrtni ostaci preneseni su šezdestetih godina na groblje u Sansepolkru.

Što se tiče događaja koji se navode u izvještaju, a koje potvrđuju i drugi izvori, spominje se primjera radi smrt Vasa Mijuškovića, do koje je došlo u noći između 29. i 30. novembra '43. godine. Vaso, Dušan Radonjić i Nikola Basekić odlaze

Ćemoviću: svi su internirani ili uhapšeni u ovom okrugu i predodređeni za prinudni premještaj u hrvatske zatvore preko hrvatskog Crvenog krsta. Ovaj dokument je sadržan u: Drago IVANOVIĆ, *Razbijanje okova, cit.*, str. 347–348.

⁵¹ Posljednje sate njegovog života opisao je njegov nerazdvojni drug Gofredo Bogomil Jukić u jednom svom poluautobiografskom romanu Goffredo JUKICH, *Uomini zero*, Mef, Firenze 2004, str. 220.

⁵² Neke slike sa pogrebne povorke dostupne su na sajtu http://www.cnj.it/PARTIGIANI/JUGOSLAVI_IN_ITALIA/cap2.htm.

u izvidnicu i zaustavljaju se da zakonače u Roka di Meco, u štali koju im ustupa jedan seljak. Oko dva sata ujutru njemačke trupe opkoljavaju selo. Jedan Nijemac razbija vrata štale i nalazi se licem u lice sa Vasom u koga puca. Ovaj Crnogorac, iako teško ranjen nasrće na Njemca vitlajući nožem. Preostala dvojica koriste trenutak, izlijeću iz štale i upućuju se ka selu za pomoć, ali padaju u ruke Njemaca. Vaso, koji još uvijek nije bio mrtav biva dokrajčen hicima iz pištolja i ostavljen pored puta, na užas mještana koji uzimaju tijelo i obezbjeđuju mu dostojnu sahranu uz sveštenika⁵³. Radonjić i Basekić su odvedeni u Roka di Meco, pa u L'Akvilu gdje ih zatvaraju u zatvorski kompleks u San Domeniku, do presude. Izgleda da su ova dvojica uspjeli da pobjegnu i da se pridruže četi Di Vinčenco, ali ubrzo nakon toga bivaju uhvaćeni, zatvoreni i osuđeni na smrt.⁵⁴

Vasova smrt je ostala u sjećanju starijih ljudi iz Roka di Kambja koji još uvijek pamte kako su unakažno tijelo ovog mladića Njemci vezali za motor sa prikolicom i tako vukli kroz mjesto, kao znak upozorenja. Vasovi posmrtni ostaci, položeni na groblju ove varoši kod L'Akvile bivaju naknadno prebaćeni na groblje u Sansepolkru. Osim toga, kućica Paskvalea Alegretija, seljaka koji je te noći primio trojicu Jugoslovena, izgleda da je zapaljena baš posljednjih dana naovembra zato što je pružila utočište jugoslovenskim zarobljenicima.⁵⁵

Već je bilo riječi o ekeftivnom učešću Crnogoraca u jugoslovensko-ruskom timu u okviru čete „Dukesa“. Jezgro ove formacije sačinjeno od lokalnog stanovništva, obrazuje se polovinom septembra '43. god. u oblasti između Lukolija i Tornimpartea, jugoistočno od L'Akvile. U Dukesi, više nego u drugim formacijama u Abrucu, kod mnogih italijanskih oficira,

⁵³ ACS, ACC, b. Alcedeo Cemovic, ind. 10501, bob. 773A, subind. 143/38.

⁵⁴ ACS, Riconpart, b. 65.

⁵⁵ Istorijska sekcija arhiva Vrhovnog štaba Vojske Italije, br. 1/11 b. 213 bis.

povratnika sa Balkana, vraća se osjećaj bliskosti koji ih povezuje sa tim krajevima i koji će se pokazati korisnim i u praktičnom smislu. O prvim članovima čete, komandant Marone piše:

*„Budući da su, s druge strane, skoro svi do jednog proveli određeni period više ili manje daleko u okrvavljenim i krvavim balkanskim zemljama, tom herojskom partizanskom žarištu čije su uzvišene pobude vođene idealima mogli i sami da osjete, da se dive njegovoj plemenitoj žrtvi i da upoznaju njegove metode i sisteme, odlučili su, ujedinjeni duhom i osjećajem da se organizuju u jednu partizansku četuu“.*⁵⁶

Poručnik Marone je razdijelio četuu nepropusnim pregradama po ugledu na oružane titovske čete, tj. podijelio je u brojne mikro-grupe u kojima svaki član poznaje jedino članove svoje grupe. To je imalo za cilj da ograniči eventualno prisustvo špijuna. Podjela zona nadležnosti između devet grupa je, dakle, prilično stroga. Jugosloveni, pod komandom Voja Vukmirovića su među najmobilnijim, a iako nije sasvim jasno koliko članova broje (svakako ne više od dvanaestak), uspijevaju da pokriju prilično širok spektar akcija koji obuhvata zonu Skopita, gdje su u kontaktu sa brojnom grupom grčkih partizana, kao i dio Čikolano-Reatina.⁵⁷ Vojova grupa se smješta u blizini naselja Vakamorta di Tornimparte odakle ide u česte napade na kolske puteve koji povezuju L’Akvilu i Rijeti. U maju, međutim, naci-fašisti organizuju jednu energičnu raciju u zoni Vakamorte. Grupa je prinuđena da, nakon kraće borbe, napusti mjesto u kome je ulogorena između ostalog i zbog opasne blizine Njemaca koji su u Tornimparteu smjestili jednu komandu. Ostaje tu u blizini, a raspušta se tek nakon oslobođenja ove oblasti.

⁵⁶ ACS, Riconpart, b. 64.

⁵⁷ U Korvaro di Borgorozeu (Rijeti) na primjer, presudili su jednom naredniku karabinjera poznatom kao fašističkom špijunu. ACS, Riconpart, b. 64.

Jedna nerazjašnjena, mračna epizoda obilježila je postojanje ove čete. Riječ je o ubistvu Đuzepea Rekje, mladića (klasa 1930) iz Skopita. Kao nešto stariji dječak, Rekja se priključuje četi početkom 1944, družeći se naročito sa grupom Jugoslovena kojima, zbog svojih godina, koristi kao veza, glasnik, prenosilac informacija i snabdjevač zalihama. Učestvuje i u jednom manjem sukobu u Koletara di Sasi u blizini groblja, februara '44, sa Vojevom grupom. Misteriozno nestaje krajem maja, međutim, čini se da je malo njih, osim porodice, zabrinuto zbog toga. Mnogi vjeruju da zbog svojih godina nije mogao da izdrži teške uslove, glad i težak partizanski život, te da je zbog toga napustio planinu i otišao u potragu za boljim životom. Nakon izvjesnog vremena u pećini Pjelakosta di Tornimparte biva pronađeno beživotno tijelo mladića sa rukama vezanim na leđima, bez cipela. Iako je tijelo bilo već u stanju raspadanja, u njemu je prepoznat Rekja. „Nemoguće je znati ko je ubio mladića i zašto“, stoji u izvještaju karabinjera iz L' Akvile koji je poslat Komisiji Riconpart – „ali se na osnovu prikupljenih svjedočenja opravdano sumnja da su počiniooci ovog zlodjela Vojo Vukmirović i izvjesni Paskvale zvani „Fra Djavolo“, ne baš najprimjereniji vojnik italijanske raspuštene vojske u vezi sa čijim je pravim identitetom i mjestom boravka u toku istraga“.⁵⁸

Jednako misteriozna smrt raspuštenog sicilijanskog vojnika Vita Macone, doprinosi utisku o razuzdanosti koja se širila u danima koji su neposredno prethodili odlasku Njemaca. U događaju sa sicilijanskim vojnikom prst ne biva uperen u Jugoslovene kao odgovorne za njegovu smrt, već se sumnja da je vojnik bio špijun koji je radio za Njemce, te da je morao biti likvidiran.

U vezi s tim, dužni smo da iznesemo jedno zapažanje koje nije podstaknuto nikakvim sterilnim, naivnim i „pristrasnim“

⁵⁸ ACS, Riconpart, b. 64.

predubjeđenjem u nečiju nevinost – čega se autor ovog rada uveliko kloni – već poređenjem događajâ o kojima se prethodno govorilo sa analognim epizodama koje su analizirane tokom istraživanja. Naime, nerijetko se događa da u proučavanim malim sredinama naizgled ničim izazvani zločini bivaju riješeni od strane zajednice kao varvarstva koja se pripisuju strancima. Razlog za to je jednostavan, a u nekim slučajevima i istinski dokazan: strancima se ne može suditi kada se vrate u domovinu, stoga, a možda i zbog prirodnog samooslobađajućeg poriva, odgovornost za izvjesna zlodjela, lako biva pripisana njima. S duge strane, taj proces odstranjivanja-otpisivanja ne treba da čudi budući da je tu riječ o jednom paradigmatском procesu neo-republikanske istorije u kome moralni integritet i slika o zajednici bivaju čuvani u cilju postizanja mira, šireći veoma često istorijsku istinu. Ne može se takođe poreći da se u prepričavanju događaja koji uključuju strane elemente, u svjedočenjima domaćeg stranovništva osjeća uticaj pozicioniranja republikanske Italije „na zapad“ što je u odveć prilično konzervativnim kontekstima, prouzrokovalo jedno neprecizno predstavljanje stvari, te je sjećanje na „jugoslovenske komuniste“ pomračeno, ako ne i naruženo i protkano izlivima nekog neodređenog rasizma.⁵⁹ Pa ipak, jedan istoričar, u ovom slučaju, mora uzeti u obzir svjedočenja o događajima koji su

⁵⁹ U takvom ambijentu biće veličane i one osnovne aktivnosti „novih demokratskih angloameričkih saveznika“. Jugoslovensko partizanstvo, identifikovano sa komunističkom ideologijom je na drugoj strani okruženo sumnjom i nepovjerenjem lokalnog stanovništva. U tom smislu, doslovno citiram završni pasus dnevnika Pjetra Verue (Pietro Verrua) pijemontskog pisca, novinara i profesora koji je posljednje godine svog života proveo u Izola di Gran Sassu, opštini koja će kao što ćemo vidjeti biti prilično posjećena od strane jugoslovenskih boraca Naslov pasusa datiranog 30. juna '44 („Otkud toliko slovenstva okolo?“) simboličan je, a njegov sadržaj prenosim u potpunosti:

različito doživljeni kako u različitim zajednicama tako i individualno – dok se, primjera radi, u Tornimparteu žale zbog toga što su im Jugosloveni okupirali kućerke visoko u brdima obično namijenjene za sklonište pastirima, ista ta okolnost se sasvim toleriše u Čezakastina di Kronjaletu (Teramo).

Ovim zapažanjem, u cjelosti, ne želimo da negiramo činjenicu da je u jugoslovenskom partizanstvu u Italiji, kao i u partizanskom pokretu *in toto*, bilo grešaka koje od njegove historije nijesu učinile najuzorniju. Likvidacija špijuna i nacifašističkih kolaboratora često je pripisivana Jugoslovenima koji su katkad bili doslovno „poslati“ da ubijaju. Dešavalo se nerijetko, a možda je to slučaj i sa jadnim Đuzepeom Rekijom, da se počine zločini ne baš „politički“ motivisani već iz interesa, potrebe, osvete ili za račun nekog drugog. Iako se čini teško svarljivim, cinični moto „*c'est la guerre*“, u ovakvim slučajevima, nažalost, zvuči najprikladnije.

Prevela s italijanskog: **Deja Piletić Đurišić**

„Mnogo je Jugoslovena ostalo okolo: zašto preživjele „patriote“ ili „partizani“ ili „pobunjenici“, makar oni koji nisu iz ovog grada, nijesu zajedno sa Angloamerikancima pratili potučene Njemce u bijegu prema Ankoni? Istina je da je u Izoli veoma dobro, naročito sada kada su ratne neprilike prilično daleke. Ali, da li je baš neophodno da u ovom italijanskom Abrucu ostaje toliko slovenstva?“ Sivio DI ELEONORA, cit, p. 45.